

Սարապիթ Տրդատայ

նակաւոր և քաղցրահնչիւն ըլլար յունա-
րենէն: Տիգրանի նախանձը բարի մեկնելով
պիտի ըսենք որ նա Աղձնեաց աշխարհին
մէջ շինեց Տիգրանակերտ քաղաքը և լե-
ցուց յոյներով, հոյակապ պալատներով և
թատրոնով, կրկէսով եւն. որպէս զի ար-
տակելորն հայերը կըթէ, ինքնաճանաչու-
թեան բերէ և կեղրոնի հայութեան հետ
միացնէ: Պլուտարքոս կը յիշէ թէ Տիգ-
րանակերտի մէջ Եսթիլէսի Պրոմեթէոսը
թատրոնի մէջ խաղացած ժամանակ յան-
կարձ կըստար զուրկ բեմի վրայ կը
բերուի, որով Հռոմայեցւոց կրած չարա-
չար պարտութիւնը կ'աւետէր զերասանը:
Սակայն Տիգրան վերին Հայաստանի մէջ,

թող իր կառուցած գեղեցիկ մեհեանները
ըստ արժանւոյն բերած կամ գերած պը-
ղնձաձոյլ արձաններուն, Տիգրանակեր-
տէն բերած է նաեւ յոյն ճարտարապետ
արուեստաւորներ և շինել տուած է Գառնիի
Հովանոցն արժանավայել հանգրուան այն-
պիսի մեծ թագաւորի:
Չանագան եւ կարծիքներն այս շինու-
թեան մասին, սակայն մեզի հաւանական
թուեցաւ վերագրել զայն մեծագոր ար-
քային, որ Պարսից և Հայոց Նախագա-
հութիւնը պահեց և բարձրացուց: Մամա-
խարանի Մեծ Խանը և Գառնոյ թախտը
կամ Հովանոցը կրնար շինուած ըլլալ
միմիայն Մեծն Տիգրանի ժամանակ:

Թողում Մամախարանի մեհեանի քննա-
դատութիւնը, վասն զի ոչ մի նշխար և
նշմար չունիմ աչքի առջեւ, բայց Գառնիի
ապարանքի ընդօրինակութիւնները կան,
շնորհիւ Եւրոպացի ճանապարհորդ ճար-
տարապետներու, մանաւանդ Հելլենտացի
Դիւբոա զը Մոնպէրէոյի: Քէր Բորդը
ըսել է աւերակներու մնացորդներու մասին.
«Յոյժ հետաքննելի նշխարներ», «չքեղ
ձեւեր հին ճարտարապետութեան»: Խո-
սրովիդիստոյ Հովանոցը մինչև 1423 կան-
գուն էր իր արքայական շուքով և շնորհ-
քով. թշնամեաց պիղծ ձեւերը հասան
հոն, այլ բնութեան երկրասասան ոյժը
կործանեց, ուսկից բռնաւորներն ալ ահով
դողով կը սարսին ոճրապարտ խղճով:
Մեծն Տիգրան, աշխարհափորձ զլուխ,
տեսաւ որ Արտաշատու դիրքն այնքան
ամուր չէ Հռոմայեցւոց պէս մարզուած
զինուորներու յարձակման, ուստի իր
տանը և արքունի գանձերուն ամուր տեղ
մը փնտռելու ելած ժամանակ, Գառնին
իւր ամուր և անառիկ դիրքով յարմար
թուեցաւ, անոր վրայ աւելցուց արուես-
տականը, որուն նկարագիրը կու տայ
Տրդատայ ժամանակի պատմիչը, որ կը
սխալի, և պէտք էր ըսել Տիգրանայ
համար, վասն զի շինութեան ոճը դեռ
Օգոստեան դարուն կը պատկանի, և Փոքր
Ասիա իր ճարտարապետական ոճը կոր-
սնցուցած էր մինչև Գ. դար, Հռոմէական
տիրապետութեան ներքեւ:
Արդարեւ հայ պատմիչ գրածները «կա-
տարէ զշինուած ամրոցին Գառնոյ, զոր
որձաքար և կոփածոյ վիմօք, երկաթա-
գամ և կապարով մածուցեալ» պարսպ-
ներն և բուրգերը շինուած են խանձաքար
(բազալտ) ժայռերու մեծամեծ կտորներով:
Նոյնը Տակիտոս գրած է. «Բերդի տեղն
և դիրքը ամուր է», կը հասկցուի ինք-
նին պարսպով և աշտարակներով անառիկ
գործուած: Այսքան ի բնէ ամուր տեղն
ու դիրքը չէր կրնար վերալիլ Տիգրանի
աչքերէն՝ որ արուեստական կերպով ալ
ամրացուցած և միշտ Հայ թագաւորներու
խնամքի տակ գտնուած է իրենց գանձե-

րուն ապահով պահպանութեան համար,
ուստի երեքհարիւր տարի վերջ այնպիսի
ճախուց և աշխատութեանց իբր թէ են-
թաբկուած է Տրդատ «որձաքար և կո-
փածոյ վիմօք, երկաթագամ և կապարով
մածուցեալ» շինած այդ սարաւոյթը, շատ
զօռաւ է, զի անոր ատեն այդ ոճի շի-
նութեանց արուեստն ինկած էր:
Բայց բերդի մեծդի շինուածքէն աւելի
իր հնարեալ մասին կը խօսի արուեստը,
ճարտարապետական գեղեցկութիւնը, քան
դակներու ներքութիւնն որով յոյնական
արուեստին զլուխ գործոց մը կը հանդի-
սանայ: Տիգրան՝ Տիգրանակերտը աւար-
տելէն վերջ շատ հաւանական է որ նոյն
արուեստաւորները բերաւ Գառնի և անոնց
յանձնեց Պալատին և Հովանոցին շինու-
թիւնն ալ: Յոյն ճարտարապետ արուես-
տաւորի մը ձեւերը միայն կրնային փորա-
գրել այնքան փափկութեամբ և ճաշակով
որձաքար պողպատ քարի վրայ, այսօրինակ
գծագրութեան արուեստը չեմ կարծեր որ
այնպէս զարգացած ըլլար Հայաստանի
մէջ, մինչև կարիոյ և Պերդափոնի դը-
պրտներու գործերը, Ատտիկեան դարու
թարմութեամբ՝ Հայաստանի մէջ շարու-
նակած ըլլար մինչև քրիստոնէութեան
Գ. դարը:
Գարձեալ աւանատեա գծագրող և նը-
կարագրող ինքն Դիւբոա նկատելով հո-
վանոցի փոքրկութիւնը, կը տարակուսի
որ բնակութեան համար շինուած ըլլայ,
և կը համարի թէ Անահտայ տաճար մ'է
դաձ է: Եւ շատ հաւանական է, վասն
զի Տիգրան իր սիրած տեղւոյն վրայ ան-
շուշտ կանգնած է գեղեցկագոյնը իր բե-
րած արձաններէն: Եթէ Ագաթանգեղոս չի
բեր զայն, յայտնի է պատճառը: Գառ-
նի շինը արքունի սեփականութիւն ըլլալով,
նին արքունի տեսնուած չէ արտաքին ցոյցով մը
հարկ տեսնուած չէ արտաքին պատկերը. եր-
անհետ ընելու Անահտայ պատկերը. եր-
կորդէ, եթէ Տրդատ նախ քան հաւատաւն
ի Բրիտոս, արդէն պարգեւ տուած էր իր
ըրջ խոսրովիդիստոյ, նա որ յամենայնի
գործակից եղաւ իր եղբոր և Գրիգորի
Հայաստանի լուսաւորութեան և զարժին

ճշմարիտ հաւատքին, նախ քան Գրիգորի ձեռնադրութիւնը, նա սրբած ու մաքրած էր իր բնակավայրը կռապաշտական յիշատակներէն, և Տրդատի աջողակ քարտուղարն առիթ չունեցաւ խաղցնելու իր գրչի երկվարը Գառնոյ հրապարակին վրայ: Ո՛ր գիտէ, երբ իս. Հայաստանի պետութիւնը Գառնին մանրազնին խուզարկութեան ենթարկէ, գուցէ բերդի գաղտնածածուկ գետնափոր նկուղներու մէջ գտնեն Անահտայ կամ Ապողոնի մը արձան, խնամքով պահուած խորիմաստ Հայաստանի կոյս օրիորդ Խոսրովի դուխտէն, որպէս զի օր մը մասնաւոր համակրութեամբ Հայոց ժողովուրդը դիտէ և սխրանայ ձեռագործ և անձեռագործ գեղեցկութեանց վրայ:

Եթէ պատմական տեղեկութիւն մ'ալ ուզենք աւելցնել ի հաշիւ Մեծին Տիգրանայ, հրաւիրելով սրամտագունի մը ուշադրութիւնն այն պարագային վրայ, որ երբ Տիգրան Վերին Հայաստանի մէջ կը գտնուէր, զբաղած Գառնոյ բերդին շինութեամբ, Լուկուլլոս զրթելով բարեկամութեան, իր կտորած դերքը շտկելու համար Հոռմի Ծերակոյտին առջեւ, գաղտագողի կը յարձակի Տիգրանակերտի վրայ, և յոյներու մատնութեամբ կ'առնէ քաղաքը. բնակիչներէն շատը բերուած էր փոքր Ասիայէն, տոգոհ իրենց կեանքէն՝ կը լքեն քաղաքը և Լուկուլլոս կը հըրդենէ, կտրելով Տիգրանի յոյսն անդրէն շէնցնելու: Ապերախտութիւն անհամեստ պարզեց փորի փոնթերը. բայց Ծերակոյտը չխաբուեցաւ, և խայտառակարար ետ կոչեց Լուկուլլոսը¹, և տեղը զրկեց Մեծն Պոմպէոս, որ գտաւ Տիգրանը ոչ թէ թշնամի՝ այլ բարեկամ (նիզակակից) Հոռմայեցւոց, և վերահաստատեց խաղաղութիւնը:

Տիգրան Աւրաքանուոյ գրամ

որուն կրնայ վկայել Տիգրանի այս դրամը, որ զինքը կը ներկայացնէ յաղթական դիրքի մէջ, արմաւենին ձեռքը բռնած՝ ի նշան յաղթութեան և խաղաղութեան:

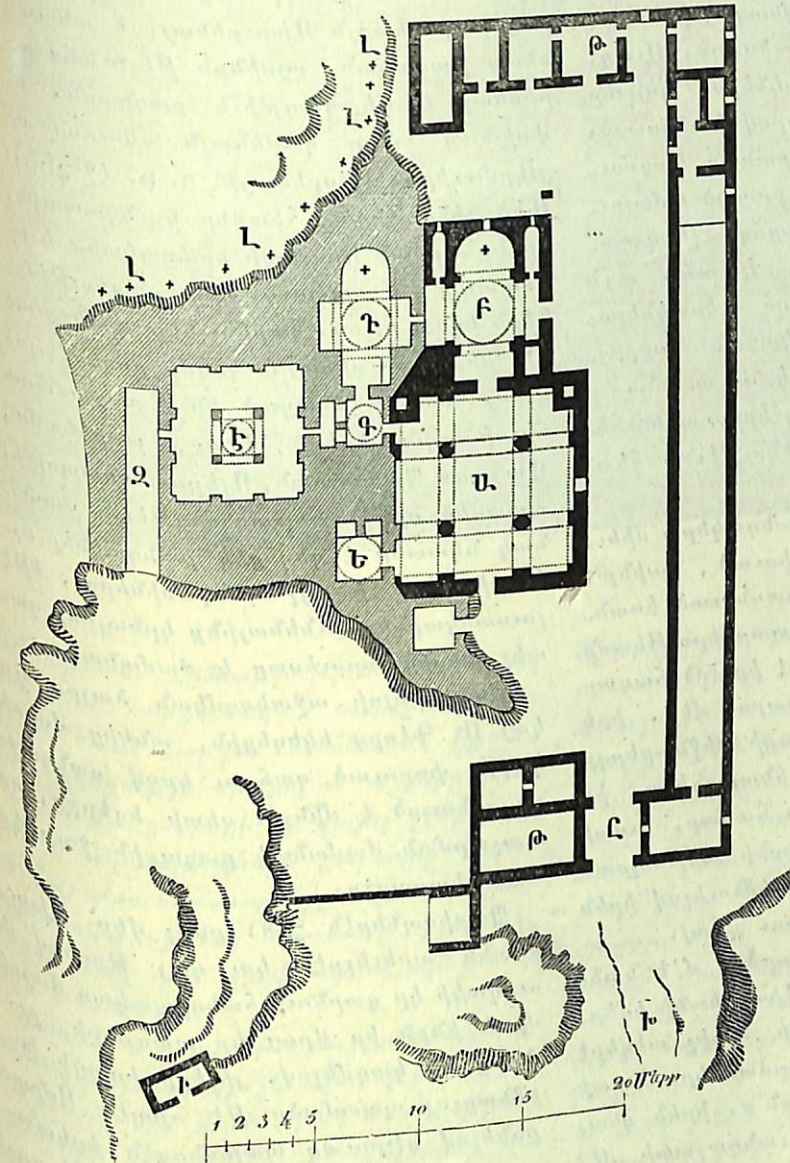
Տիգրան ոչ միայն անձնական պաշտպանութեան համար շինեց Գառնոյ բերդը, այլ առաւել, ըսինք, մտահոգուած էր հռոմէական ընչաքաղցութենէն ազատելու թագաւորական գանձերը, նոյնպէս և անոնց մէջ պահուած ոսկի և արծաթ կուռքերը:

Ուստի Տիգրան իր դիզած գանձերն և թանկագին իրեղէններն ապահովելու համար, կը համարիմ բանաւոր պատճառներով, այսօրուան Այրի-Վանքի վիմափոր թաքստոցները շինել տուած է ի սկզբանէ գանձատուն, որ յետոյ միջին դարերու մէջ ալ կատարեց նոյն պաշտօնը, զոր բռնաբարեցին Հագարացի ոստիկանները: Եթէ մէկը մտածէ որ եգիպտական ոճով դամբարան փորուած ըլլայ նախապէս ուրարտական դարերուն, չի սխալիր:

Երբորդ շրջան ճարտարապետական շինութեանց կը համարիմ Երուանդ Բ Արշակունիին, որ Արմաւիրէն արքունիքը և փոխեց Երուանդակերտ (միջնաբերդը) և Երուանդաշատ քաղաքը, Երասխայ խառքերանն ուր Երասխ և Ախուրեան խառնուելով իրարու հետ ընդարձակ եռանկիւն մը կը կազմեն: Միջնաբերդի նկարագրութիւնը զոր ըրած է Խորենացի, ունի ճարտարապետական և մեքենական արուեստի խոր հմտութիւն. պարսպի ներսը պղնձէ դռներ կը շինէ, երկաթէ սանդուխտներ առջեւ, որ վարէն մինչեւ վեր կը տանէր միւս երկաթէ դուռը, որ կը մտցնէր միջնաբերդի ներքին բնակարանները. յարմարեցուած դուռներու մէջտեղումը՝ յարմարեցուած էին ինքնաշարժ որոգայթներ աստիճաններու տակ ծածկուած, որպէսզի դաւոյններ եթէ գաղտագողի ներս մտնել ուզէին որոգայթներու մէջ բռնուէին:

1. Լուկուլլոսն պարտէզներու Լաւագոյն տեղւոյ վրայ կը գտնուի այսօր մեր Վ. Կնետ. Միլիթարեանց Հիշատակագրի նախկին Capo le case, այժմ Fr. Crispi փողոցի վրայ: Նուրբ գնաց, աւագը մնաց:

Երուանդի շինած «Ելանելիք»ները արդեօք նման էին Հոռմի կոլոսէոնի տակ շինուած Ելանելիքներուն, որով աստիճանաւոր վանդակներով գազանները վեր կը հանէին, կրկէսի խաղերու կամ գազանաշերային և մարդադաւաջ:

Յատակագիծ
Այրի-Վանայ եկեղեցւոյն

Այս յատակագծի վրայ ուշադրութեամբ առնելու է այն մասը որ փորուած է ուղղակի ժայռին մէջ և մշտնապէս կուած են Գ. Դ. Ե. Զ. Է. զրերով. միւս մնացածները քրիստոնէական ժամանակի շինութիւններ են: Նոյն խօսքը հմադիտութեամբ կ'իյնայ, եթէ տեղւոյն վրայ քրմութիւններ ըլլամ, որ պիտի կարենայ ապացուցանել թէ արդեօք Ուրարտական յաղթող Ռուսաս (Արմեակ) թագաւորի գերեզմանն է թէ Տիգրան Մեծի գանձատունը:

ճարտութեան համար: «Չմիջնաբերդն ամրացուցանէր բարձր պարսպօր, և դրունս պղնձիս կանգնէր ի միջոցի պարսպին, և Ելանելիս երկաթիս՝ ի ներքուստ ի վեր մինչեւ ցրուան. և ի նմա որոգայթս իմ ծածուկս ընդ մէջ աստիճանացն, որպէս զԸմբռնեացի՝ թէ ոք գաղտ ելանելով

Երուանդեան դաստակերտի բնական և ճարտարապետական նկարագրութիւնն ըսքանչելի է. Խորենացի զայն քաղած է անպայման զԵրուանդ փառաբանող Հայ

1. Վերելակի (ascenseur) վերամբարձ մեքենայով օգտուելի են Հայերը 18 դար առաջ:

կէն, խանգարուեր էր և իր նպատակին չէր ծառայեր, ուստի հոգ տարաւ աստղաբաշխութեան վրայ հիմնուելով, ճշտել արեւու ընթացքը տարեբոլոր շրջաբերութեամբ, լուսնի ամսօրեայ փոփոխութիւնները և հաստատել ազգային տօներու անշարժութիւնը: Մինչեւ այն ժամանակ ուրիշ ազգերու տօմարը կը գործածէին, և միշտ կը սխալէին, վասն զի անիկա անհամապատասխան էր Հայաստանի կլիմային և աշխարհագրական դիրքին: Կարճ խօսքով, երկրագործութիւնն այն աստիճանի յառաջադիմեց որ «կ'ըսուի թէ Արտաշէսի ժամանակ անմշակ երկիր չէր գտնուեր Հայոց աշխարհքի մէջ, ոչ լեռնային և ոչ դաշտային, այնպէս շէն էր երկիրը» (Խոր. Բ. ԾԹ.): Գիտութենէ թափուր էին և անփոյթ, Արտաշէսի ջանքերով գիտուններ հասան և անոնց ձեռքով կարգաւորեց «զշաբաթուց ասեմ և զամսոց և զտարեաց բոլորմունս» (Խոր. Բ. ԾԹ.): Նմանապէս Արտաշէսի ժամանակ մեր աշխարհի ծովակներու և գետերու վրայ նաւագնացութիւն կը հաստատուի, և ձկնորսութեան արուեստին ալ խնամք կը տարուի, և ամէն տեղ, ինչպէս ըսինք, երկրագործութիւնը սիրելի եղած էր ժողովուրդին, որով թիզ մը պարապ գետին չկար այդ երջանիկ օրերուն:

Մեծ և քաջատոհմիկ թագաւորը, Տօմարայիրը Հայոց, իր բազմաթիւ կեանքին մէջ չէր մոռնար կրօնական բարեպաշտութիւնը, եղած է նաեւ մեհենասէր, Երուզի տեղը նշանակելով իր մէկ ազգականը, Մոգպաշտէ կոչուած. և երբ մահաբեր հիւանդութենէ բռնուեցաւ իսկոյն սուրհանդակ մ'ուղարկեց Եկեղեաց զաւառ, աղաչանք և պաղատանք մատուցանել Անահիտին իր կեանքի և առողջութեան համար. կը հաւատար հրաշքն ընդունելու անկից որ կեցուցիչ էր Հայոց աշխարհին:

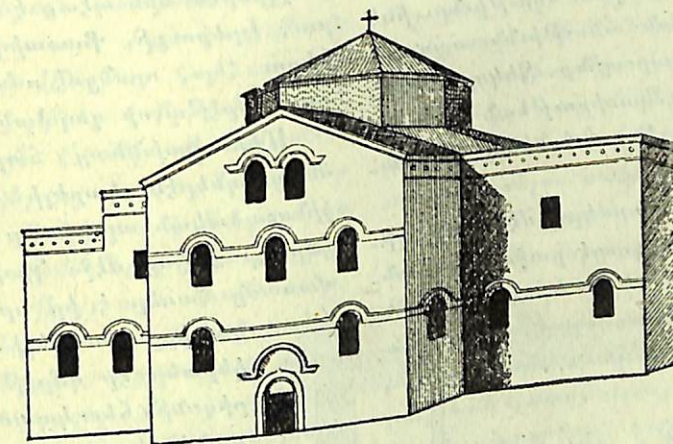
Արտաշէս իր «առաքինութիւններով և ուղղութիւններով» զինքը սիրելի ընծայած էր Ազգին, ժողովուրդի սիրտը կապեր էր իրեն հետ, և այդ բանը յայտնի եղաւ հանդիսաւոր թաղումի ժամանակ, մինչեւ

իսկ անոր գերեզմանին վրայ ինքզինքնին զոհողներ եղան: Կը համարիմ որ իր բարերարեալ արուեստագործները պատրաստած են թաղման հանդիսին պատկանեալ արդուզարդը, յորում հայ մտքի և ձեռքի ստեղծագործող ճարտար տարապետական մանրանկարներ ցուցադրուած ըլլային: Օտար պատմիչ մը հիացած Հայոց քաղաքակրթութեան և զարգացումի վրայ կը գրէ. «Որպիսի շուք բազմադիմիս արարին առ ի պատիւ դիոյն քաղաքական կարգօք և ոչ որպէս զբարբարոս»: Սա մի Յոյն կամ Հռոմայեցի բարոս»: Սա մի Յոյն կամ Հռոմայեցի եղած է, որոնք իրենցմէ դուրս միւս ազգերը բարբարոս կը կոչէին: Եւ կը շարունակէ. «Դագաղքն էին ոսկեղէնք, հոյք և անկողինք բեհեզեայ, և պատմութեան որ զմարմնովն՝ ոսկեթել. թագ կապեալ ի գլուխն և զէնն՝ ոսկեով առաջի եղեալ և զգահոյիւք շուրջ՝ որդիքն և բազմութիւն ազգականացն, և առ այսոքիւք պաշտօնէիցն զինուորութիւնք և նահապետն նախարարութեանցն գունդք և միանգամայն զօրականացն վաշտք, ամենեւին կազմեալ զինու հանդերձ, իբր թէ ի պատերազմ ճակատիցին... Եւ տարեալ թաղեցին»: Հանդիսաւոր թաղում մը արժանաւոր և վայել Հռոմէական պետութեան, որ իր հայրենիքի երախտաւորն այսքան գերապանծ շքով կը փողոցէն անցընելով Արէսեան դաշտը կը տանէին, յետոյ կը դրուէր իրեն յատուկ դամբանը: Հռոմ այսպիսի փառահեղ յարկաւորութիւն կատարեց իր իմաստասիր և սիրելի կայսեր՝ Մարկոս Աւրելիոսի, և լացաւ Հռոմի փառքը, վասն զի որդին՝ կոմոդոս՝ անարժան գտնուեցաւ հօրը ռանգութեան: Կարծես խելար Արտաւազդէն ըլլար, որ փոխանակ օրհնութեան, երբ անէճքն ընդունեցաւ իր գլխուն, երբ առօք փառք գերեզման կ'իջնէր:

Այս թաղմանական հանդէսն և նկատարած արդուզարդը գեղարուեստական զարգացած և նուրբ ճաշակ ցոյց կու տան որուն անբաժան կ'ընկերանայ և ձուլոտալուստական արուեստը որ երթալով պիտի

Յուդաբաւորութիւն Արտաշէսի

Ս. Յովհաննէս Բագրեւանդայ

բերեղանայ հայկական ոճի կատարելութեամբ մինչեւ Ե դար:

Արտաշէս Բ ի կը յաջորդէ կրօսեր որդին Տիգրան. որովհետեւ եղբոր սպանման պատճառ եղած էր, յանցանքը քաւելու համար, կը պատմէ Բարդաժան, որ Հա-

յոց մեհենական պատմութիւնը գրեց, թէ իր քրմապետ Մաթան եղբոր գերեզմանին վրայ մեհեան շինած է Բագաւանի մէջ, և բազին կանգներ է զոհերու համար, ուսկից ամէն անցաւորը կը վայելէին և հիւրերը կը գիշերէին հիշարանցիկ մէջ:

